

BOLADAGI NUTQ KAMCHILIKLARINI AQLIY RIVOJLANISHGA TA'SIRINI ANIQLASH

Lazizbek Xayitov

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD

Abdusalomova Feruzabonu Shokir qizi

Qo'qon davlat pedagogika instituti talabasi

Bolaning aqliy rivojlanishida og'zaki nutqning vujudga kelishi katta ahamiyatga ega. Tarbiyachi bolaning so'z boyligini aniqlaydi, boyitib boradi va faollashtiradi, bolalarni tovushlarni to'g'ri talaffuz etishga o'rgatadi, og'zaki nutqning turli shakllarigi – monolog (aytib berish, qayta hikoya qilib berish) va dialogga (so'zlashuv yoki savol – javob nutqiga), so'zlarni grammatik jihatdan to'g'ri o'zlashtirish va to'g'ri tuzishga o'rgatadi. Bolalar bog'chasida ham, maktabda ham olib boriladigan tillar ta'lim standartlari, dasturida ko'rsatilgan bilim va malakalarni hosil qilish, shaxsning ba'zi bir xususiyatlarini, hulq-atvorini tarbiyalashga qaratilgan. Dastur talablarini to'laqonli bajarish uchun tarbiyachi va o'qituvchilar o'z tarbiyalanuvchilarining barcha xususiyatlarini, ayniqsa, nutqiy rivojlanishini har tomonlama tekshirib, kamchiliklarini aniqlashlari, bularni bartaraf etish yoki bolani tegishli mutaxassislarga, ular esa tegishli muassasalarga yuborishlari talab etiladi. Logopedik tekshirishlar ta'lim-tarbiya usullari va prinsiplari asosida olib boriladi va bunda bola har tomonlama tekshirib ko'riladi. Logopedik tekshirishlar ikki shaklda olib boriladi: individual va frontal tekshirishlar. Individual tekshirishlar o'quv yilining boshida tarbiyachi yoki o'qituvchining har bir bolani kamida ikki hafta davomida kuzatib borishidan iborat bo'ladi. Frontal tekshirish vaqtida bolalar bog'cha gruppasi yoki sinfda she'r, hikoya aytib beradilar, savollarga javob qaytaradilar yoki rasmga qarab hikoya tuzadilar. Bu vaqtda bolalar nutqining umumiy holati, artikulyasiyasi, nutq sur'ati, tovushlar talaffuzi, ovoz kuchi, sifati kuzatib borilib, ular nutqidagi kamchiliklar aniqlanadi. Shundan so'ng nutqida kamchiligi bo'lgan bolalar alohida ro'yxatga olinadi, gruppaning nutq kartasi tuziladi. Nutqida kamchiligi bo'lgan har bir bola uchun individual nutq kartasi to'ldiriladi. Nutq kamchiligiga ega bolani xar tomonlama tekshirish, uning (tug'uruqqacha, tug'uruq vaqtidagi va tug'uruqdan keyingi davri to'g'risidagi, shaxsining rivojlanishi haqidagi zarur ma'lumotlarni bilish zarur.

Tekshirishning asosiy bosqichida logoped bola haqidagi anamnez ma'lumotlarini aniqlash maqsadida ota-onalar bilan suhbat o'tkazadi. Ota-onalar bilan suhbatda logoped oilada bo'lib utgan alohida ahamiyatga ega hodisalarni va shunga bog'liq holda bolalarning umumiy nutq tarakkiyotining o'ziga xos tomonlarini aniqlaydi.

Bolaning tug'uruqqacha, tug'uruq vaqti va tug'uruqdan keyingi davrlardagi rivojlanishining o'ziga xos tomonlari aniqlandi. Bu quyidagi taxminiy tartib asosida olib boriladi:

a) tug'uruqqacha bo'lgan davr.

Ona bilan suhbatda logoped ba'zi nasliy omillarni belgilaydi: ota-onalarning bola tug'ilgunga qadar salomatligining axvoli, ularda asab-ruhiy, teri-tanosil kasalliklari, nutqiy

patalogiya bo'lganmi, ota-onadan biri alkogolizm, yuqumli va boshqa kasalliklarga uchraganmi?

Shuningdek, bolaning tug'uruqqacha bo'lgan rivojlanishiga oid quyidagi asosiy jihatlar aniqlanadi?

- onaning bola tug'ilayotgan vaqtdagi yoshi;

- onaning homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida boshdan kechirgan kasalliklari (Qizilcha, gripp, toksoplazmoz, kandli diabet, jigar, buyrak kasalliklari, angina, anemiya);

- homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida shikastlanishlar, qorin yuzasida lat eyishlar, yurak-tomir kasalliklari, toksikozlar, bolaning tushish xavfi bo'lganmi?;

- homiladorlik davrida dorilar bilan davolanganmi yoki yo'qmi?;

- homiadorlik davrida rentgenologik tekshiruvdan o'tganmi yoki qandaydir radioaktiv nurlanish bo'lganmi va boshqalar.

Homilddorlik davridagi noqulay omillarni aniqlash logopedga bu omillarni bolaning keyingi nutqiy taraqqiyotiga bevosita ta'sirini aniqlashda yordam beradi.

b) tug'uruq davri.

Logoped ona bilan suhbatda tug'uruq o'tishining tavsifi va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi: tug'uruqning boshlanishi vaqti - o'z vaqtida, homiladorlikning 8 - oyida, 7 - oyida suvning barvaqt ketishi bo'lganmi, tug'uruqning uzoq davom etishi, qisqichlarning qo'llanishi, vakuum-ekstraktorning qo'llanishi, tug'uruq faoliyatining muvofiq ta'minlovchi dorilar qo'llash, homilani qo'l bilan yoki kessar operatsiyani qo'llab ajratib olish.

Bu suhbatda bolaning tug'ilgan paytidagi holati aniqlanishi zarur: darrov yig'laganmi yoki yo'qmi, ko'k, oq asfiksiya, og'irligi (1500 kg dan ko'p yoki kam), bo'yi, turli shikastlar, sinishlar, qon quyilishi, tug'uruq shishi, boshqa jaroxatlanishlar bo'lganmi?;

v) tug'uruqdan keyingi davr.

Bolaning tug'ilgandan keyingi davrdagi somatik rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni logoped ona bilan olib boriladigan suhbat jarayonida aniqlaydi:

- bolani onaga tug'ilgandan keyin necha soat o'tgach olib kelingan, bola ko'krakni qanday olgan va emgan (faol, faol emas, tezda charchab uxlashi);

- bola uyg'oq vaqtida o'zini qanday tutar edi: tinch yoki notinch, baqirok, yig'loq va boshqalar;

- hayotining birinchi yilida - 3 yoshgacha; pnevmoniya: ko'k yo'tal, dispepsiya, dizentriya kasalliklari bilan og'riganmi?

Shuningdek, bolada qandaydir tug'ma kasalliklar bor yoki yo'qligi aniqlanadi - yurak porogi, maymoqlik va bosh jaroxatlanishi bo'lganmi?

Fonematik eshitishni tekshirish.

Fonematik eshitish bolada bevosita nutqiy aloqa asosida shakllanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bir-biridan bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni ajrata olmaydilar, shuning uchun bolalarga bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni beramiz:

gul - ko'l

soch - qoch

ko'z - tuz

oz - och

sim - shim

baxor - naxor

va shu soʻzlarga mos rasmlarni topish va koʻrsatish koʻnikmasi aniqlanadi.

Soʻzlarning tushunishni tekshirish

Tekshirish shundan boshlanadiki, bolaga narsalarning nomi aytiladi va ularni koʻrsatib berish soʻraladi. Masalan, tana qismlari - koʻz, peshona, yuz, burun, soch, daxan, qoʻl, oyoq va boshqalar.

Keyin bolaga uy jihozlarini: stol, stul, shkaf, qandil, koʻzgu; oʻyinchoqlardan - qoʻgʻirchoq, mashina, koptoklarni koʻrsatish taklif qilinadi.

Soʻzlarni tushunishni tekshirishning keyingi bosqichi rasmda tasvirlangan narsalarni tanish koʻnikmasini aniqlashdan iborat boʻladi. Bunda bolaga turli mavzuli guruxlarga kiruvchi va bir-biridan shakli, rangi, hajmi va son jihatidan farq kiluvchi narsalar tasvirlangan rasmlar koʻrsatiladi. Bu rasmlarda uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, oʻyinchoqlar, sabzavotlar, mevalar, idish-tovoqlar, transport, shuningdek yil fasllari tasvirlangan boʻladi.

Bu didaktik material bolalar bogʻchasining dastur talablariga muvofiq keladi va ularning yoshiga qarab ajratiladi.

Sodda gaplarni tushunishni tekshirish

Bolaga vaziyatli rasmlar koʻrsatiladi va bir qator quyidagi koʻrinishli sodda gaplar aytiladi: «Qiz oʻtiribdi», «Qizda qizil koptok bor», «Bola yuguryapti», «Bolada mashina bor», «Kuchuk yuguryapti» va hokazo. Shundan soʻng bola aytilayotgan hodisa tasvirlangan rasmni koʻrsatishi lozim. Bundan tashqari quyidagilarni koʻrsatish soʻraladi: olmaxonning momik dumi, Qiz qaerda sakrayapti, yuguryapti, yozyapti, sirpanchiq uchyapti va hokazolar.

Keyin bitta gapda kelgan 1,2,3 ta izchil xususiyatlarni bajarishni oʻz ichiga oluvchi soʻz shaklidagi buyruqlarni bajarish usulidan foydalaniladi. Masalan: «Tur, stol yoniga bor, oʻyinchoqlarni ol va polga kuy. Koptokni ol, polga ur va menga ber».

Soʻng bolalarning grammatik qurilishlarni tushunishlari aniqlanadi.

1. Birlik va koʻplikdagi otlarni tushunish. Bolaga narsalarga oid rasmlar koʻrsatiladi, uni tanishi va koʻrsatish koʻnikmasi aniqlanadi: mashina qaerda, mashinalar qaerda, qoʻgʻirchoq qaerda, qoʻgʻirchoqlar qaerda, olma qaerda, olmalar qaerda va boshqalar.

2. Kichraytirish - erkalash qoʻshimchasiga ega boʻlgan soʻzlarni tushunish.

Bolaga narsalarga oid rasmlar beriladi va quyidagilarni koʻrsatish koʻnikmasi aniqlanadi: stol qaerda, oʻyinchoqli stolcha qaerda, qoshiq qaerda, qoshiqcha qaerda, quyon qaerda, quyoncha qaerda va hokazolar.

3. Bogʻlanishli nutq mazmunini tushunish. Bu boʻlimda sheʼriy va darak gapli matnlar mazmunini tushunish tekshiriladi. Buning uchun bolalarga sheʼriy matn taklif qilinadi.

Nutqi toʻliq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarning ichki nutqini chuqur tekshirish ruhiy-logopedik tekshirishning umumiy tartibida bolalarning sust lugʻatini va, shuningdek, ular ruhiy faoliyatining baʼzi tomonlari holatini aniqlashga yordam beradi, chunki mantiqiy idrok insonning murakkab ixtisosiy perspektiv fikri-mnemik faoliyati boʻlib hisoblanadi.

Ichki nutq bolaning kishilar bilan aloqa bogʻlanishiga va faoliyatiga taʼsir qiladi, nutqiy va nutqiy boʻlmagan harakatlarni rejalashtirishning quroli boʻlib maydonga chiqadi.

Bolani bolalar nutq bog'chasiga qabul qilingach, logoped tomonidan bir oy davomida tekshirish olib boriladi; keyinchalik tekshirish natijalari tuzatish orqali logopedik ta'sir qilish jarayonida yanada aniqlashtiriladi.

Bolaning muloqotga kirishini tekshirish

Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan birinchi uchrashuvda logoped bolaning muloqotga qanday kirishishini aniqlaydi: (oson, qiyin yoki xayiqib, qo'rqib, negativizm).

Bolaning o'z tengdoshlari bilan qanday Nutqiy aloqaga kirishi tekshiriladi: boshqalar bilan oson nutqiy aloqa o'rnatiladi, tez-tez yoki kamdan-kam urishadi, nutqiy aloqaga kirishishida tashabbuskor yoki sust Nutqiy aloqaga kirishishi turg'un.

Nutqdan tashqari bo'lgan motorikani tekshirish

Logoped bolaga so'z qoidalarini va taqlid bo'yicha quyidagi vazifalarni bajarishni taklif qiladi:

- vazifa bo'yicha ikkala oyoqda yoki bir oyoqda yugurish, sakrash;
- yurish, yugurish, sakrashda ogoxlantirish bo'yicha to'xtash;
- bir oyoqda, so'ng ikkinchi oyoqda sanoq ostida turish;
- logopedga ko'ptokni otish va uni ilib olish;
- polda yotgan «xalqa» ichiga ikkala oyoq uchida sakrab kirish va undan sakrab chiqish;
- bayroqchalarni ushlagan holda qo'lni quyidagi buyruqlarga amal qilib harakatlantirish: oldinga, orqaga, yuqoriga, pastga;
- cho'kkalab o'tirgan holda polda ko'ptokni u ko'ldan bu ko'lga yumalatish, so'ngra ko'ptokni ko'tarib, o'rindan turish;
- yugurish vaqtida ko'ptokni otish va ilib olish;
- lentani tugun qilib, so'ng «bantik» qilib bog'lash va boshqalar.

Bola motorikasini tekshirish natijasida logoped quyidagi ma'lumotlarni oladi: oyoq, qo'llar muvofiqligi (to'g'ri, noto'g'ri, umuman yo'q); tana muvozanatini sezish, bolaning o'z gavdasini to'tishi, harakatlarni bajarish darajasi (to'liq, noto'liq); bir harakatdan ikkinchi harakatga o'tishi (o'z vaqtida, sekinlashgan, yo'q harakatlarni bajarish mustaqilligi (tuli yoki logoped yordamida); chapaqaylik, yuz harakatlari me'yorda, samimiy va yuz naylarining giperkineziyasi, sinkeziyasi, ya'ni asosiy harakatlar bilan birga bajariladigan qo'shimcha harakatlar - bir oz yaqqol ifodalangan.

Bolalar nutqini har tomonlama tekshirish natijasida biz bolalar Bilan ishlash prosesini to'g'ri tashkillashtiramiz. Ular nutqidagi kamchiliklarni to'g'ri va aniq tekshirish esa, o'z vaqtidabolalardagi nutq kamchiliklarini bartaraf etishimizga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarini kafolatlari to'g'risida" gi Qonun. Toshkent-2007y.
2. Ayupova M.YU. Logopediya. Toshkent-2007y.
3. Mo'minova L.R., Amirsaidova SH.M. va boshqalar "Maxsus psixologiya" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashryoti. Toshkent - 2013 yil

4. Raxmonova V.S. Defektologiya va logopediya asoslari. Toshkent-1991y.
5. Raxmonova V.S. Maxsus pedagogika. Toshkent-2006y.
6. Axmedova Z.M., Ayupova M.YU., Xamidova M.P. "Logopedik o'yin" Toshkent – 2013
7. Xayitov, L. R., & Ahmedova, G. (2023). Rinolalik bolalar ovoz va nafasini logopedik oyinlar orqali rivojlantirish. *Science Promotion*, 1(2), 160-163.
8. Xayitov, L. (2023). Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning eshitish idrokini rivojlantirish muammosini maxsus pedagogikada o'rganganlik holati. *Innovative developments and research in education*, 2(18), 135-139.
9. Xayitov, L. (2023). ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING ESHITISH IDROKI XUSUSIYATLARI. *INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION*, 2(18), 140-143.
10. Xayitov, L. R., & To'lqinova, O. (2023). PSIXIK RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IZCHIL NUTQ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH. *Interpretation and researches*, 1(1).
11. Xayitov, L. R., & Umarova, K. (2023). PSIXIK RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING DIALOGIK NUTQINI O'YIN FAOLIYATIDA RIVOJLANTIRISH. *Interpretation and researches*, 1(1).
12. Khayitov, L. R. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE DEFECTOLOGISTS. *Science Promotion*, 1(1), 98-102.
13. Khayitov, L. R., & Egamberdieva, F. (2023). VOCATIONAL GUIDANCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DEVELOPMENTAL DISABILITIES. *Science Promotion*, 1(1), 23-27.
14. Khayitov, L. R., & Abdusalomova, F. (2023). WAYS TO STUDY AND ELIMINATE THE INFLUENCE OF SPEECH DEFECTS ON THE MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE. *Science Promotion*, 1(1), 6-10.
15. Xayitov, L. R., & Ahmedova, G. (2023). RINOLALIK BOLALAR OVOZ VA NAFASINI LOGOPEDIK OYINLAR ORQALI RIVOJLANTIRISH. *Science Promotion*, 1(2), 160-163.
16. Khaitov, L. (2023). METHODS OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL-METHODICAL TRAINING OF DEFECTOLOGISTS WORKING WITH BOAS WITH HEARING PROBLEMS. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(12), 155-161.
17. Khaitov, L. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL-METHODICAL TRAINING OF DEFECTOLOGISTS WORKING WITH CHILDREN WITH HEARING DEFECTS. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(12), 162-167.
18. Lazizbek, X., & Shaxlo, A. (2023, December). NUTQI TO'LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNI BOG'LANGAN NUTQINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 2, No. 19, pp. 78-82).

19. Rustam, K. L., & Khavodullayev, M. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE DEFECTOLOGISTS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(11), 547-552.
20. Xaitov, L. A. (2021, December). THE ISSUE OF SUSTENANCE AND PROFESSION IN HAKIM TERMIZI'S WORK "BAYANUL KASB"("DESCRIPTION OF THE PROFESSION"). In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 67-69).
21. Khayitov, L. R., & Turgunova, S. (2023). CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENT IN PRESCHOOL AGE SPEECH DEVELOPMENT. *Science Promotion*, 1(1), 88-92.
22. Курбаниязов, З., Бабажанов, А., Давлатов, С., Гозибеков, Ж., Хайитов, Л., Даминов, Ф., & Казаков, М. (2015). Анализ результатов хирургического лечения больных узловыми образованиями щитовидной железы. *Журнал проблемы биологии и медицины*, (1 (82)), 45-48.
23. Rustam, K. L., & Khavodullayev, M. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE DEFECTOLOGISTS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(11), 547-552.
24. Khayitov, L. R., & Komilov, O. (2023). TECHNOLOGIES FOR GROWING SPEECH OF MENTALLY RETARDED CHILDREN OF PRESCHOOL AGE. *Science Promotion*, 1(1), 32-35.
25. Abdullaeva, B., Khaitov, L., & Aziza, M. (2020). Development of social pedagogical competence of future defectologists. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(6), 1139-1142.
26. Хайитов, Л. Р., & Уктамова, Ш. Г. (2016). Осознанный выбор школьников с ограниченными умственными возможностями, а также влияние семейной среды, социальной-психологии. *Евразийский Союз Ученых*, (6-3 (27)), 50-53.
27. Khaitov, L. (2020). Essence and structure of socio-pedagogical competence of the future logopeda teacher. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8.